

Л. А. СЕМЕНЕНКО. Виразальний потенціал маркованих ад'єктивів й адвербіативів з формальними експонентами семантико-граматичного значення збільшеної кількості ознаки суфіксами -енн-, -анн- у поетичному мовленні

У статті аналізується експресивний потенціал маркованих ад'єктивів й адвербіативів з суфіксами-носіями семантико-граматичного значення надмірної кількості ознаки -енн-, -анн-; їх місце у мовленнєвій емпірії поетів, регулярність утворення, шляхи актуалізації.

Ключові слова: морфостилістика, суфікс-модифікатор, диференціатори інтенсивності вияву, експресивно-аксіологічні нашарування, морфостилеми-оказіоналізми, поетичне мовлення.

Expressive potential of marked adjectives and adverbialives with suffixes- bearers of semantico-grammatical meaning of excessive quantity of sign -енн-, -анн-, their place in the speech reality of poets, regularity of their formation, ways of actualization are analysed in the article.

Key words: morphostylistics, suffix-modifier, differentiators of manifestation of intensity, expressive- evaluating stratifications morphostylems-occasionalisms, poetic speech.

Виучувані одиниці розглядаються в системі координат морфостилістики, яка вивчає процеси безперервного ускладнення існуючої системи поетичного мовлення як особливого типу художнього моделювання, ускладнення структури цього коду, певні марковані специфічні елементи морфологічного рівня, що характеризуються змістовою ускладненістю, та їх функції. Марковані ад'єктиви/адвербіативи у поетичному дискурсі мають здатність передавати внутрішню емоційну напругу мовця, динаміку його думок і почуттів. Завдяки потенційному /оказіональному входженню формальних експонентів семантико-граматичного значення збільшеної кількості ознаки до структури значення лексеми може відбуватися компресія мовного коду. Як правило, перетворення словоформи на морфостилему як складник образно-семантичної системи відбувається за умови свідомої деформації структурної норми або при виборі елемента, функціонування якого в узусі обмежене певним структурно-функціональним стилем. За таких умов означена транспозиція стає значущою.

Одним із формальних репрезентантів предикатів **дуже**, **надзвичайно**, **зовсім** при лексемах статичної предикатності (ад'єктивах, адвербіативах) виступають суфікси **-енн-**, **-анн-**, т. зв. модифікатори, диференціатори інтенсивності, кількості позначеної основою деривата ознаки. Суфікси **-енн-**, **-анн-** є експонентами грами категорії кількісної градації ознаки, а саме семантико-граматичного значення збільшеної, значної, надмірної кількості і семи високого ступеня її концентрації у позначеному в контексті предметі [1:129–130; 3:134–135; 4].

Входження модифікатора **-енн-** до структури якісних прикметників супроводжується також певними експресивно-аксіологічними нашаруваннями, що пов'язані з відбиттям у мовленні точки зору адресанта на позначену ним ознаку. Не зафіксовані словниками лексеми можуть зустрічатися в ідіолектах різних поетів:

Справа білі берези. / Зліва – липи **теменні**. / І стежина бринить межі світла й п'їтьми [Г. Турелик].

Зоря моя паде в питво **теменне** / І вишепче в небесній ворожбі / Ріку життя... [Л. Голота].

Модифікації зазнають і ті ад'єктиви, що у структурі свого значення вже мають семи 'дуже', 'надто', 'занадто', наприклад, ад'єктив **несувітний**. Він має ЛСВ – 2. Дуже сильний своїм виявом // Надто великий, значний. Але передача гострих дитячих вражень поета потребує іншого ступеня напруження – і як результат – гіперболізована форма:

Було за подвиг: бабу темну / на мить одну відволікти, / щоб диво те **несувітненне** [кружальця з молока. – Л. С.] / лизнути крадьки – і втекти [Б. Нечерда].

Ох і навчився ж прощати: банкротам – борги **несвітенні**, / Друзям грішки. Навіть недругу зичу пощади. / Це б тільки й горя!... Одначе в оцім всепрощенні / Можна ж до того дійти, коли сам собі станеш прощати [Б. Олійник].

Спільнокореневі марковані лексеми з **-енн-**, суфіксом, що корелює із значенням предиката **надзвичайно**, можуть бути представлені і ад'єктивами, і адвербіативами:

Їхня доля [двох річок. – Л. С.] – текти серед піль / На кордоні Поділля і Степу, / Одживлятися духом трійзіл, / Довірятися людям і небу. / <...> Це надії **спрагнений** ковток. / Це димок від козацької люльки. / Потрудися, щоб жив Батіжок, / Захисти, мій народе, Зозульку. [А. Глушак].

Елено, – зелено, черлено, шалено згорають дні, / Серпневим крилом полиновим / дзвеніти б мені **спрагненно**. / А я – заякорив голос, а я на одній струні, / А я – на однім диханні, свічусь лиш одним – / Елено [Р. Лубківський].

Узуальні лексеми **спрагнений**, **спрагнено**, які у всіх своїх ЛСВ вже утримують сему 'дуже', 'надзвичайно', 'надто' здалися авторам недостатньо виразними, і з метою більш чіткого диференціювання гіперболізованого градуса напруги, підвищення його до виключно високого рівня вдалися до морфолого-словотворчих засобів увиразнення висловленого, ввівши до структури значення дублюючі семи через формант кількісного вияву ознаки. Порівняйте також:

Зима, мій друже. І не знати, ні, / чому це раптом висхлими ротами, / як в Білашевій музиці, в мені / мовчання сперечається з риданням. / Зима, мій друже... / Так чисто днівні сніг хустину в'яже. / **Так нареченно** тиші наперед. / На гнівних вербах плем'я гороб'яче / разючий свій розучує балет [Б. Нечерда].

Актуалізація високого ступеня концентрації ознаки предмета або ознаки дії у поетичному мовленні може використовуватися і для передачі іронії, глузування:

І дівота, плем'я те **відьменне**, / Знадами стріляла вже не по мені [В. Забаштанський].

Зайшов Йоцик – дивиться не надивиться, / вгощається не навгощається, / по світличці Дивенятиній ходить, / до всього приглядається, / все, об чім Дивенята його просить, / обіцяє – не наобіцяється. / <...> Йоцемидаеску

свою Дайку, Богом суджену, / секретарем у паспорт уписану, / ясним сонечком називати? / обіцяє! / Ані травинки, ані пташинки, ані звіринки / не збиджати, не кривдити? / обіцяє. / Бога Усевишнього, Єдиносущного, / не в телевизорі – в серці своїм / щоденно споглядати, усією душею приймати? / **клятвенно** обіцяє, / чесне християнське дає! [М. Стрельбицький].

У пародії на творчий доробок, особливості мовлення поетеси М. Пригари модифікацій зазнає ад'єктивна модальна зв'язка складеного дієслівного присудка:

Закрий очки, мій спадкоємний спадок. / Є в долі, баю-баю, чорнило і достаток. / Про користь олівців і гумових резинок / Мене друкує з року в рік "Барвінок". / Підросточку, для тебе колискову / **Ладенна** я писати знову й знову [О. Жолдак].

Для поетичного ідіолекту І. О. Світличного характерним є активне використання адвербіативів-інновацій із суфіксами-репрезентантами значення інтенсивності ознаки, які утворюються і від потенційних відсубстантивних ад'єктивів й ад'єктивів дієприкметникового походження:

Може, це тому, що Ти приснилась знову? / Як колись – **хмеленно**, явма – як давно. / І летять шкереберть світ і всі основи... / Може... Але, може, Ти і Світ – одно? [1990:96].

Кругом **незахищено!** Голо! / І серце гупає на сполох, / А доля в пазурах орла [1994:90].

Значення експресивної гіперболізації вже вираженого узуальною формою надзвичайно високого ступеня вияву ознаки вносить до структури адвербіативів-інновацій модифікатор **-енн-**:

– Вхожу в клас. І очі – на мене: / у чеканні незнаного, в диві... / На душі моїй – **нестяменно** – / в руслі вічних мотивів [В. Коломієць].

У кодифікованій лексемі **нестямний** вже наявне значення 'надто схвилюваний', 'надзвичайно збуджений', а **нестяменний** позначає цю ознаку як таку, що сягає крайніх меж вияву. Відповідне значення отримує і адвербіатив.

...траплялися часто і мертві душі, / яких поназвояв сам Чичиков / з усіх усюд і **несягнених** просторів / напівпотойбічної – напівзагробової / смутної імперії? [В. Кордун].

Марковані ад'єктиви з граемою великої кількості ознаки віддієприкметникового походження широко представлені у поетичному мовленні В. Стуса, Марії Влад і М. Стрельбицького.

В. Стуса переважають утворення з суфіксом **-ани-**, які багаторазово повторюються і у дискурсі його творчого доробку сприймаються вже як нормативні:

Пливе земля. І спокій **сподіваний** – / Як тиша тиші. Як кінець кінця. / Хлющить вода. Так час біжить захланний – / наближує мене до речення [1991:97].

Котились сопками потоки – / води й каміння уводно. / І в тому сяєві – немов / на **сподіванному** екрані / усі надії, всі заждані / розквітли, наче хоругв [1991:51].

Забуті Богом і забуті світом, / ми заселяєм голу порожнечу / якимись духами, для нас чужими, / щоб настромитись на **впізнаний** біль [1991:21].

Нерозпізнанне місто дороге / відкрилося колючим скалком щастя. / І враз старі наринувли напасті, / здушили горло, кругле і туге [1999:86].

Такі марковані ад'єктивні лексеми зустрічаються не тільки у поетичному мовленні В. Стуса, а й у його щоденниках, записах, листах:

Крім того: мовне "я" – це фіксоване для соціальних потреб видноколо життєіснування, явище, перевернуте і явлене на соціальний екран, на його потребу; тобто, мовне "я" – це вже подвоєна форма, форма форми... І через це мовне "я" – вже не тотожне видноколові індивідуального життєіснування. Воно не стільки виявляє його, скільки приховує за виробленими шибамися поглядів, фільтрується через них, виявляючись лише в тій мірі, в якій дається ситові. А що не просівається? Що з ним? Це **непросівання** решта – основа неврозу, соціального спричиненого; вона створює напругу, якій немає виходу, тобто напругу тільки руйнівну для особистості [1999:256–257].

Прикметники віддієприкметникового походження з формантом-модифікатором **-енн-** у віршованому мовленні й епістолярії В. Стуса представлені обмеженою групою:

О сестро? моя маленька, ти самотньому бесідник, / ти **зморенному** спочинок, ти прагнутому вода [1999:197].

Охриплі очі збіглися в одне – / повторення оцього чорноставу, / насилу вбгане в череп. / **Неприхищений**, / а чуєш, чуєш протяг у душі?! [1999:34].

Отож, пише Алацракі, й література тепер шукає не конкретної ідеї, мислі чи істини, а істини невідомої чи й **невимовленої**. Тому в новій літературі панує метафора абстрактна, що працює без скритих смислових механізмів (бо вона тільки прочувається, ледь "світає", а збагнути її чи й можна) [1999:336–337].

Стосовно таких узуальних віддієприкметникових ад'єктивів О. К. Безпояско зауважує: "У прикметниках із суфіксом **-анн-**, зрідка **-енн-**, надмірна якість ознаки предмета передана опосередковано, через лексичне значення твірних основ. Не відтворюючи в назві ту чи іншу природну ознаку, прикметники на **-анн-**, **-енн-** формують сему надзвичайної дії предмета або стану, у якому предмет перебував чи перебуває і які є його властивістю, напр.: **нездоланний** – який не можна здолати, подужати..." [2:114–115].

В ідіолекті М. Влад серед аналогічних утворень переважають ад'єктивні деривати з суфіксом **-енн-**:

Крилість буває різною – / І в Демона крила були, / І круки з крильми залізними, / Й чіпкі кажани, і орли. / Дива: **поповзення** гусінь / В метелика перероста... / І риби літати беруться, / Та мудрість оця не проста [1984:24].

Папір **терпенний** здавен, як народ, – / Побільше глуму, менше нагород. / Стелися і терпи – / Все просто так... [1984:109].

Поетеса, редагуючи свої вірші, у пізніших виданнях змінювала написання деяких з таких віддієприкметникових модифікованих ад'єктивів з градуальною семою, наприклад:

Посмішка засмучена, / Поранена і змучена. / Чеканням **довгочеканим**, / Коханням, що в тобі.

Таке графічне оформлення знаходимо у її збірці "Час пробудження і тиші" за 1982 рік, а у збірці "Віно" за 1984 рік:

Усмішка засмучена, / Поранена і змучена / Чеканням **довгочеканим**, / Коханням, що в тобі / Горить, горює, горнеться, / То виринає в гору враз, / Черенно виривається / і погляд обпіка [1984:35].

Ідіолекту М. Стрельбицького притаманне ампліфіковане вживання вда-ло створених дериватів із суфіксом-носієм грамеми високої кількості ознаки **-енн-**:

Нецінений, неоцінений, / Немов у суховій роса, / Художнику **нерозкрадений**, / Твої незгасні очеса. / <...> З чужих відсвічуєш зіниць, / І в цьому є твій труд щоденний, / Художнику **нерозкрадений**, / Повірнику зіниць-денниць; / **Нерозкраденної** землі, / **Нерозкраденного** народу / Душа прецедра, дивен плоду, / **Нерозкрадений** на чолі [2000:23].

Здорова будь [скирта – Л. С.]! До зустрічі в літах, / Далеких зимах, світло-несходимих, / Всім порам року світло-золота, / **Нерозтягненна** і неопалима [1988:53].

Причому такі похідні марковані ад'єктиви М. Стрельбицький вживає й у поетичному мовленні, і в своїх мистецтвознавчих студіях:

Скільки ж їх, що отак загубилися, – портретів, пейзажів, етюдів? А скільки розтягнуто, перекуплено, "заколекціоновано"? Воїстину **нерозтягнений**, **нерозкрадений** Коновалюк! **Нерозтягнений**, **нерозкрадений**, бо варто лишень зібрати поспіль три, п'ять, десять будь-яких – незалежно навіть од міри довершеності, "програмовості"! – його творінь, як вони самим ефектом сукупності означають цілий художній світ, ім'я якому – Чистота [2000:128].

Зіткнення узуальної / потенційної дериватами з грамею "незрівнянно" високої кількості ознаки (а насправді – авторського ставлення до позначуваного) – поширений художньо-виражальний засіб:

Я затаю твоє ім'я / в собі, моє кохання. / Воно – мов сонце, що сія, / одвічне здивування, / округле, наче буква О, / овал плечей та бедер, / як перса, що мені давно / затьмили серце серед / усіх на всій землі жінок, / **кохана**, о **кохання**! / Воно у спалахах зірок, / звучить, немов осанна [В. Лучук].

Периферію поля інтенсивності вияву ознаки з експонентом-модифікатором статичної предикатності **-енн-** становлять займенникові прикметники. Активність до оказіонального приєднання такого суфікса виявляють переважно групи означальних, питально-відносних, вказівних займенників:

І деньочок такий підходящий, / і така між синиць пискотня. / І на **всенну** роззявлену пашу / усміхається цуценя [І. Жиленко].

БУЗИНОВОЮ СЛЬОЗОЮ / прописала мені мама: / ой, далеко, сину, до тебе, / як од нашого села до Києва. / А до Києва приїдеш – / високо до тебе, / аж на **якений** поверх – / чи апостольський, чи бісівський, / тільки й того знаття, що крутіший, / ніж степовий наш чорновихор, / бо залізобетонний, / ще й стінами вікнастий [В. Затулівітер].

На рівні з позасистемними авторськими мовленнєвими одиницями – морфостилемами-оказіоналізмами не менш активно вживаються у поетичному мовленні модифіковані розмовні форми займенникових прикметників. Вони теж можуть ставати емоційно-смісловими контрапунктами висловлення:

У мене вулики і волики, / у мене займищ і толок! / У мене вороки і сволоки, / і хата, взята на кілок. / Такий жупан. **Такенна** шапка! / І скрині ковані, а я [Л. Костенко].

Виступаючи узгодженими означеннями при підметах, вони експресивно відтворюють у контексті велику міру параметричних особливостей предмета. Гіперболізація передаваного значення може виражатися специфічним графічним оформленням:

Як називалася – чи не Кінг роуд? – / вулиця у в'язах, де над баром “Борзофф” / була вивіска: біло-червону корову / з **отакеним-о** вименем покриває бізон... [Б. Нечерда].

Лиш розвидень сплине м'яко – / За вікном – машин отари, / Ще й той дядько, та коняка / І та тітка в окулярах, / І – візок, а на візкові / **От-такенні** жовті глеки! / Та із кожного казкові / Ось-бо-ось злетять лелеки [В. Юр'єв].

Графічно марковані лексеми можуть і не мати суфіксів-модифікаторів, але своєю формою вираження дорівнюють за значенням інтенсифікованим займенниковим прикметникам і відзайменниковим адвербітивам:

Ні, Каренька була чорнороб. / Фронтowego закальцю кобила. / Та **як-и-и** вона мала галоп! / Я летів, ніби ангел на крилах [А. Глушак].

Хвилько раків пече, переживає, / бо сміються і новобранці. / Досконалу заклад, мов косу за плече, / а ввечері так-от писав Марусі: / “Все в мене добре, / годують добре, / сплю теж добре, / сержант добрий, / але... / клопоту **ось так-о!** – / пустив кулю по молоко... [Б. Нечерда].

Маленький йоржик / спік малий коржик. / Великий йоржик – / великий коржик. / А старий йоржище – / **о-о-о-отакий** коржище! [І. Малкович].

Суфікс-носій граматичного значення надміру ознаки **-енн-** okazіонально може входити до структури значення власне обставинних прислівників; виконуючи одночасно дві функції – транспозиційну та модифікаційну:

Розмови нехитрі, буденні: / – Копи дві уже накосив... / – Накосимо – жменя до жмені... / – Побільше б на трави роси... / Розмови про трави і сіно. / В них мудрості ніби й нема – / лиш праця / **завжди** й сумлінна, / з якою зима не страшна [В. Піддубняк].

Представлений у роботі ілюстративний матеріал переконливо доводить, що використання означених суфіксів-модифікаторів як актуалізаторів експресивної значущості маркованих дериватом потребує подальшого вивчення, оскільки їх виражальний потенціал часто стає об'єктом рефлексії поетів, одним із засобів вираження художнього світосприйняття.

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К., 1987.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. – К., 1993.
3. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К., 2004.
4. Українська мова. Енциклопедія / Ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін. – К., 2000.